

SIGMUND FREUD I L'EDUCACIÓ

Hebe Tizio Domínguez
*Universitat de Barcelona*¹

RESUM

En ocasió del cent cinquantè aniversari del naixement de Sigmund Freud, l'autora va impartir una conferència per tal de commemorar aquesta efemèride. Així, es procedeix a un estudi de la significació de l'educació en el pensament de Freud a partir de l'anàlisi d'alguna de les seves obres més emblemàtiques. Altrament, es revisen, en la mateixa línia psicoanalítica, les aportacions d'altres autors (Aichhorn), alhora que s'entra en diàleg amb l'antropologia kantiana. Finalment, es traslladen les contribucions freudianes al camp de la pedagogia social per tal que els educadors socials siguin conscients de la importància que torna a tenir el subjecte en el discurs social actual.

PARAULES CLAU: Freud, psicoanàlisi, educació, educació social.

SIGMUND FREUD AND EDUCATION

ABSTRACT

Abstract: On the occasion of the one hundred and fiftieth anniversary of the birth of Sigmund Freud, the author gave a conference to commemorate this event. He addresses the significance of education in Freud's thought, based on the analysis of some of his most emblematic works. He also reviews the contributions of other authors (Aichhorn) in the same psychoanalytical line, and also enters into dialogue with Kantian anthropology. Finally, Freud's contributions are transferred to the field of social pedagogy for social educators to be aware of the importance that the subject is beginning to enjoy again in the current social discourse.

KEY WORDS: Freud, psychoanalysis, education, social education.

1. Aquest text correspon a la conferència pronunciada per l'autora, el dia 30 de juny de 2006, al Departament de Teoria i Història de la Facultat de Pedagogia de la Universitat de Barcelona, en ocasió de l'acte organitzat per commemorar el cent cinquantè aniversari del naixement de Sigmund Freud (1856-1939). La traducció al català d'aquest article ha estat realitzada per Conrad Vilanou.

1. PRESENTACIÓ

Agraeixo la possibilitat de poder parlar-los de Sigmund Freud i l'educació, ja que em permetrà mostrar-los que no es tracta d'un simple recordatori històric, sinó que l'ocasió del cent cinquantaè aniversari del seu naixement serveix per veure l'actualitat de moltes de les seves aportacions. Les mateixes augmenten el seu valor en un moment en què l'ideal d'una presumpta científicitat envaeix el camp de les anomenades *ciències humanes*. De fet, l'imperatiu de l'avaluació en aquests camps esclafa la subjectivitat amb els protocols, que són una nova forma de control social que afecta tant el subjecte com el professional. En efecte, aquesta modalitat d'abordatge no dóna elements per resoldre les problemàtiques, sinó que les cronifica. Per això hem de recordar que, si no se les tracta per una via adequada, es medicalitzaran, tal com succeeix avui amb la superproducció de nens anomenats *hiperactius*, o es judicialitzaran, tal com es fa, per exemple, amb els adolescents presumptes *predelinqüents*.

Mantenir avui el discurs psicoanalític és una forma de reintroduir la dimensió del subjecte que s'intenta esborrar des dels discursos dominants. Cal recordar que, si el subjecte s'esborra, la responsabilitat desapareix, i aquesta és la gran qüestió ètica de la nostra actualitat. Es veuen els efectes, però no es posen en qüestió les causes; es construeixen presumptes tipologies i es retorna a vells esquemes de l'higienisme social.

La psicoanàlisi ha crescut durant el segle XX i avui, en el XXI, dóna cabuda a diferents orientacions i nodreix, de diferents maneres, una actualitat referida al que Freud va anomenar *el malestar i les seves causes*, específicament, la dimensió pulsional. Les aportacions de Freud al camp educatiu s'entretreixen al llarg de tota la seva obra. Atesa l'amplitud del tema, avui em referiré a la funció de l'educació.

2. LA FUNCIÓ DE L'EDUCACIÓ

Freud, l'any 1913,² assenyalava que l'educació i la psicoanàlisi guardaven una certa relació recíproca. L'educació procuraria que les tendències del nen no es convertissin en perjudicials per a ell o per a la societat, però, si aquestes disposicions s'haguessin transformat ja en símptoma, actuaria la psicoanàlisi. En termes generals, l'educació és, per a Freud, una profilaxi, mentre que deixa per a

2. S. FREUD, «Introducción a Oskar Pfister», a *Obras completas*, vol. XII, Buenos Aires, Amorrortu, 1990.

la psicoanàlisi el camp de la terapèutica. Profilaxi no només subjectiva, sinó també social.

Però què és aquesta profilaxi? Per a Freud, la tasca immediata de l'educació rau en el fet que el nen aprengui a governar allò pulsional. «És impossible donar-li la llibertat de seguir tots els seus impulsos sense cap mena de limitació. Seria un experiment molt instructiu per als psicòlegs d'infants, però els faria la vida intolerable als pares i els nens mateixos sofririen grans perjudicis, tal com es demostraria de seguida en part, i en part en anys posteriors. Per tant, l'educació ha d'inhibir, prohibir, sufocar i, en efecte, és el que en totes les èpoques ha procurat fer abundantment».³ I allà cal situar l'art de l'educador, en aquest delicat equilibri entre permetre i prohibir.

La nostra època no és la mateixa que la de Freud i hi ha modificacions importants pel que fa a l'autoritat, a la promesa de futur que oferia l'educació i als imperatius del mercat que introdueixen una desregulació pulsional per la via del consum. Sens dubte que es tracta d'un altre model de socialització, però la idea de *límit* continua sent necessària.

Freud advertia també que la repressió pulsional violenta duta a terme des de l'exterior només produeix repressió. Per això recordava que les millors virtuts neixen, en qualitat de reaccions i sublimacions, sobre el terreny de les pitjors disposicions. L'educació hauria, així, de limitar-se a impulsar aquests processos pels bons camins amb ofertes interessants i no llançar-se a la repressió directa, d'efectes contraproductius en relació amb els seus objectius. Sobre aquest punt tornaré més endavant. És a dir, l'educació ha d'ajudar el subjecte a articular la seva particularitat en l'àmbit social per la via de la sublimació i la invenció, i no a retallar-li el seu estil de vida amb propostes estàndards. Tanmateix, per a això hi ha d'haver inversió social, ja que molts dels subjectes amb qui treballen els educadors intueixen la seva condició de marginació social pel tipus d'ofertes que se'ls fan i responen amb formes cada vegada més dures de rebuig. El particular de les lògiques d'exclusió social, en aquest moment, és que generen formes de rebuig cada vegada més dures en els subjectes.

A «El malestar en la cultura», Freud ubica els dos tipus de mètodes patògens en educació que Aichhorn⁴ havia trobat en la seva pràctica: la severitat excessiva i la falta de límits. Un adult excessivament tou impediria que el nen, per l'amor que rep, pogués exterioritzar la seva agressivitat cap a ell i,

3. S. FREUD, «Nuevas conferencias de introducción al psicoanálisis. Conferencia 34», a *Obras completas*, vol. XXII, Buenos Aires, Amorrortu, 1991, p. 138.

4. A. AICHORN, *Juventud desamparada*, Barcelona, Gedisa, 2006.

per això, la tornaria cap a si mateix. En el nen desemparat, educat sense amor, faltaria la tensió entre el jo i el superjo, i tota la seva agressió es dirigiria cap a fora.⁵ La funció de l'educació és, en aquest sentit, reguladora.

A la carta que envia a Einstein⁶ —en resposta a la seva, en la qual aquest li preguntava què podien fer per evitar la guerra—, Freud torna una altra vegada sobre la funció de l'educació, dient que tot el que promogui el desenvolupament de la cultura treballa contra la guerra, apaivaga la pulsio de mort.

La nostra cultura exerceix sobre nosaltres una pressió gairebé insuportable; això demana un correctiu. És massa fantàstic esperar que la psicoanàlisi, malgrat les seves dificultats, sigui indicada per a la gesta de preparar els éssers humans en el sentit d'aquest correctiu? Potser a algun nord-americà se li ocorri dedicar una mica de diners per impartir formació analítica als treballadors socials del seu país i fer d'ells una tropa d'auxili per a la lluita contra les neurosis culturals.⁷

Aquestes aportacions de Freud ens han ajudat a pensar que, quan el discurs pedagògic perd la seva funció, apareix la violència com a símptoma en les institucions educatives. La funció de l'educació és pacificadora, perquè, si funciona bé, manté els subjectes —i el mateix educador— interessats en un tercer element, que apareix com a mitjancer de les relacions i, per aquest motiu, alleugereix la tensió agressiva amb altri.

L'agent de l'educació té, així, funció de causa per despertar l'interès del subjecte, encara que, per a això, ha d'estar ell mateix interessat en el que fa. Quan l'agent de l'educació perd la seva funció, sorgeixen líders que van contra la tasca que s'ha de realitzar i que, en general, són els subjectes que van pitjor en els aprenentatges.

Finalment, podem dir que, progressivament, la cultura ha estat espoliada dels elements que ajudaven a elaborar la violència, la qual cosa posa cada vegada més en primer pla els aparells que exerceixen la repressió directa. El conte sense violència obre la porta a la violència directa de l'altre. Abans, els valors estaven tramats en el text del conte on apareixia la violència, que es reconduïa cap al final exemplaritzant. Ara, gairebé sense text, els videojocs juguen directament a matar produint un alt nivell d'excitació en els subjectes. Els textos, que soste-

5. S. FREUD, «El malestar en la cultura», a *Obras completas*, vol. XXI, Buenos Aires, Amorrortu, 1990, p. 126, nota 10.

6. S. FREUD, «¿Por qué la guerra?», a *Obras completas*, vol. XXII, Buenos Aires, Amorrortu, 1991, p. 198.

7. S. FREUD, «¿Pueden los legos ejercer el psicoanálisis?», a *Obras completas*, vol. XX, Buenos Aires, Amorrortu, 1992, p. 234.

nien els valors tramats en l'argument, es transformen en una pragmàtica aparentment buidada de valors i aquests apareixen com una assignatura que s'ha d'ensenyar.

3. QUÈ ÉS ALLÒ PULSIONAL?

Per a Freud, allò pulsional es diferencia de l'instintiu i, per a la seva formulació, segueix la senda que va obrir Kant. L'ésser humà no neix amb un pla de conducta establert genèticament, que seria l'instint, sinó que ha d'establir-lo en el procés de socialització, en la relació amb l'altre. Per això Freud dirà que la pulsio no té objecte fixat i que és en els primers anys de vida quan alguna cosa es fixa per al subjecte, donant així lloc al passatge de la contingència a la necessitat. El que ha estat fixat esdevé necessari per aconseguir una satisfacció.

El règim de satisfaccions de l'ésser humà és paradoxal, té llindars de regulació, i el que dóna plaer és una satisfacció regulada; si s'excedeix, produeix malestar. Això pot veure's en diferents exemples: quan els nens passen el límit de la regulació jugant, se sobreexciten i, després, resulta difícil aturar-los. En certa mesura, quan es passa un límit, la pulsio va sola, el subjecte queda esborrat i per això no pot detenir-se. A causa d'això, en l'actualitat, la psicoanàlisi diferencia el plaer regulat (al que anomena *plaer*) del plaer desregulat (excés que genera malestar i que anomena *gaudi*).

Part del camp de l'educació social treballa amb diferents modalitats d'aquest plaer desregulat que, justament per això, no es pot tractar en els dispositius normalitzats. Freud parlarà de les pulsions de vida i de la pulsio de mort, concepte fosc que, en realitat, es pot formular avui més clarament a partir de la senda kantiana: l'ésser humà, en certs aspectes, no busca el seu bé, i això genera conflictes.

Per què el subjecte, en certs aspectes, no busca el seu bé? Aquesta qüestió és de central importància en el camp de l'educació social, on molt freqüentment es treballa a partir de la demanda d'un tercer que sofreix les conseqüències de l'actuar del subjecte, però aquest no demana res.

Cal recordar que l'ètica té horitzons d'època. Per això el bé suprem aristotèlic desapareix amb Kant per quedar reduït a l'imperatiu pur. Kant s'oposa així a Aristòtil, ja que fa desaparèixer els objectes. En Aristòtil, la virtut dóna l'equilibri de la moderació en un món que té mesura. El món de Kant desconeix el sensible per funcionar amb les exigències absolutes de l'imperatiu lògic. Aquesta és la porta de la modernitat i també la de la psicoanàlisi, que tracta l'absolut del plaer i els seus esgarriaments. Les formes actuals del símptoma parlen de la mesura perduda: ludopatia, addiccions, anorèxies, bulímies...

Freud apunta a la cruïlla de la raó pràctica. «El malestar en la cultura» no és una perspectiva de benestar, ja que el pessimisme freudià dóna compte que el malestar és estructural i que l'optimisme cultural de la Il·lustració va trobar un obstacle. Però és un món encara regulat, en part per la renúncia i el treball, encara que ja Freud entreveu els seus límits. La divisió entre bé i benestar, *Gute* i *Wohl*, és la cruïlla de la raó pràctica en la qual s'instal·la el camp de l'educació social. Aquest és un punt important per als treballadors socials, ja que moltes vegades tenen serioses dificultats per acceptar aquesta divisió del subjecte i l'esborren reduint-lo a ser un mer *usuari* d'un servei especialitzat. Freqüentment, allò que el subjecte escull no és el que li convé, i així ho sap, però no ho pot evitar. Amb això pot generar un problema social, és a dir, pertorbar l'ordre establert, i és quan això succeeix que el símptoma es redueix a una categoria d'ordre públic.

Avui, les qüestions d'ordre públic es tracten en termes d'imatge i d'opinió. *L'episteme* ha estat desallotjada per la *doxa*; per això els termes que es posen en circulació es destrueixen ràpidament. Aquest vertigen alienant impedeix la lectura dels problemes. La universitat hauria de tenir un paper principal en aquest punt per tal de no acabar treballant per encàrrec a fi i efecte de produir els operadors que validin a l'Administració o al mercat en lloc de donar un tractament adequat a les necessitats socials.

Per això del que es tracta en aquest moment és d'obrir un lloc per al subjecte, recuperar la dimensió del desig i no retrocedir en el diàleg amb altres disciplines. Això permetrà mantenir l'especificitat del propi discurs per ajudar a simptomatitzar les noves formes del malestar.

4. LA POSICIÓ DE L'EDUCADOR

Freud no solament escriu sobre la relació entre psicoanàlisi i pedagogia, sinó que fa contínues referències a la posició de l'educador. En el text de 1913 ja citat, advertia que l'educador no pot intentar plasmar la vida psíquica del nen d'acord amb els seus propis ideals, sinó que ha de provar de respectar la particularitat del subjecte, i cal tenir present que el més particular del subjecte és el seu camp libidinal, és a dir, la seva modalitat de plaer. Aquesta modalitat de plaer és un previ sobre el qual treballarà l'educació.

A «El interés por el psicoanálisis», Freud⁸ assenyalava que la psicoanàlisi era d'interès no només per al camp educatiu, sinó que era també molt important

8. S. FREUD, «El interés por el psicoanálisis», a *Obras completas*, vol. XIII, Buenos Aires, Amorrortu, 1991.

per a l'educador fer la seva pròpia anàlisi, perquè aquesta li permetria comprendre la seva infantesa, ja que els efectes de l'amnèsia infantil fan al subjecte estrany per a si mateix. Aquest és un dels punts que reprèn en el prefaci al llibre d'Aichhorn. Es tracta d'una cosa que ja havia plantejat Kant, que, en la seva *Pedagogia*, parla d'educar i governar com les dues professions impossibles (*unmögliche Berufe*).⁹ Freud introdueix un tercer ofici impossible: guarir, tot precisant que el seu afany en aquest ofici no el fa desconèixer el valor social de l'educació. Aquesta forma d'introduir l'impossible és aclarida per Freud anys més tard, quan escriu que es tracta d'una certa insuficiència dels resultats.¹⁰ Per dir-ho en termes actuals, aquest impossible lògic introdueix la dimensió del *no tot*. A això justament es refereix Aichhorn, per exemple, quan diu als educadors que no hi ha explicació per a tot o que no tot pot canviar-se.

En el prefaci esmentat, Freud extreu dues advertències que es realitzen sobre un mateix eix: el de la diferència. La primera, la diferència entre el nen com a subjecte de l'educació i l'infant que l'agent va ser. L'educador ha de posseir formació psicoanalítica, ja que, si no, l'infant continuarà sent per a ell un enigma inaccessible. Per a això, es tracta que pugui conèixer el nen que ell mateix va ser, i la millor forma de fer-ho és la pròpia anàlisi, ja que la teoria per si sola no permet una comprovació. «L'anàlisi del mestre i educador sembla ser una mesura profilàctica més eficaç que la dels infants mateixos i, a més, són molt escasses les dificultats que s'oposen a la seva realització».¹¹ Això permetria tractar d'una altra manera el tema del *professional cremat*, que freqüentment es redueix a un problema d'excés de feina o de males condicions laborals. Sens dubte que ambdues coses existeixen; tanmateix, és important poder separar les condicions de la posició que el professional adopta davant de les mateixes. Hi ha els fets de la realitat, però sempre està en joc la posició del subjecte, i cal recordar que l'educador és un subjecte i que sempre la seva pròpia història, el seu camp libidinal, poden interferir en el seu treball.

La segona és la diferència entre la psicoanàlisi i l'educació i entre l'infant i l'adult. La psicoanàlisi és un mitjà auxiliar de l'educació, però mai no podrà reemplaçar-la. D'altra banda, Freud recorda que un nen desemparat no és un neuròtic i no és el mateix el treball *reeducatiu* amb un adult, és a dir, una psicoanàlisi, que *l'educació d'algú inacabat*. És això el que el professional ha de saber

9. E. KANT, *Sobre pedagogia*, Vic, Eumo, 1991, col·l. «Textos Pedagògics», núm. 26.

10. S. FREUD, «Análisis terminable e interminable», a *Obras completas*, vol. XXIII, Buenos Aires, Amorrortu, 1989.

11. S. FREUD, «Nuevas conferencias de introducción al psicoanálisis: Conferencia 34», a *Obras completas*, vol. XXII, Buenos Aires, Amorrortu, 1991, p. 139.

escatir, ahora que ha de poder detectar també els casos en què, a la problemàtica del desemparament, se sumen trastorns severos com, per exemple, una psicosi.

5. MISCEL·LÀNIA SOBRE L'ACTUALITAT

La pèrdua del que és específic dels discursos afecta els professionals i totes les institucions. Si l'educació perd la seva relació amb el saber, amb la cultura, el que queda no és educació, sinó control social, intervencionismes, segregació. Fet i fet, la segregació és un altre dels noms de la pèrdua dels vincles culturals. Es tracta de donar lloc al nou o deixar-se arrossegar pels efectes del buidament de la globalització que produeix pèrdua d'interès, mortificació del desig... Hi ha una forta pressió social que tendeix al fet que els professionals dimiteixin dels fonaments de la seva pràctica i s'alienin en la *doxa* acrítica i en els protocols d'avaluació. Quan es produeix aquesta dimissió del discurs, s'introdueix una desregulació del plaer no solament en els subjectes, sinó també en els agents.

Però cal saber que la modalitat de plaer no pot interpel·lar-se directament i cada discurs té per funció la seva simptomatització, és a dir, abordar-lo amb els recursos que li són propis per tractar-lo d'acord amb la seva especificitat.

El discurs educatiu té, per la via del saber, la possibilitat d'embolcallar el nucli dur del gaudi i donar-li una certa perspectiva d'adaptabilitat, un vestit acceptat socialment, bo i tenint en compte els aspectes particulars del subjecte. En això consisteix la modalitat de simptomatització que li és pròpia. Es tracta de donar recursos al subjecte per permetre-li fer camí per la via del desig, però ben orientat. Si no és així, el que apareix són modalitats de rebuig radicals tant per part dels subjectes com dels mateixos professionals.

És fàcil entendre que hi hagi una relació de rebuig amb el saber, el mal anomenat *fracàs escolar*, si les institucions i els professionals rebutgen la cultura. El nen està fet per aprendre alguna cosa, per què? Perquè el seu aparell psíquic es nuï, perquè construeixi la seva forma de ser, el seu símptoma, que és una cosa molt diferent a ser transformat en aquest objecte de què es queixen els professionals, fixat allà com a símptoma emperò de l'educador o d'un equip. En aquest sentit, la psicoanàlisi diferencia, en l'actualitat, el que podríem anomenar *el símptoma patològic* del símptoma que és la forma de ser de cadascú, la forma en què cadascú viu la vida perquè troba satisfaccions. És el que anomenem *allò particular de cada subjecte*, que, al seu torn, constitueix la base de la diversitat. El símptoma, de manera general, és una forma de tractament de l'element pulsional, és un regulador del plaer.

Si la institució educativa rebutja la via de la cultura, passa a primer terme

això que la cultura vetlla: el mal, és a dir, el gaudi de la pulsio de mort. No direm que la cultura l'esborri, però el fa suportable.

Com creia el vell que llegia novel·les d'amor: «Antonio José Bolívar Proaño se quitó la dentadura postiza, la guardó envuelta en el pañuelo y, sin dejar de maldecir al gringo inaugurador de la tragedia, al alcalde, a los buscadores de oro, a todos los que emputecían la virginidad de su amazonía, cortó de un machetazo una gruesa rama, y apoyado en ella se echó a andar en pos de El Idilio, de su choza y de sus novelas que hablaban del amor con palabras tan hermosas que, a veces, le hacían olvidar la barbarie humana».¹² I, podem agregar, la pròpia...

És veritat que la cultura canvia i no es tracta de plantejaments dinovens. Avui, el model no és el llibre, és Internet, que encarna molt bé l'altre de la nostra època i que porta canvis insospitats. Els infants d'avui són lectors de signes, eminentment pragmàtics, que saben llegir en els objectes les seves claus d'ús. Allà, molts dels adults veuen caducar les seves competències lectores i abandonen la seva funció, deixant els més joves sols davant de la tecnologia, socialitzats de manera directa pels objectes del mercat. Quan això succeeix es perd la funció del límit necessari i els subjectes queden en mans de la voracitat del mercat. En síntesi, el malestar en la cultura d'avui ens convoca a l'exercici de la nostra responsabilitat com a adults i ens mostra fins a quin punt hi estem implicats.

12. L. SEPÚLVEDA, *Un viejo que leía novelas de amor*, Barcelona, Tusquets, 1993, p. 137.

